

İKTİSADİ - SİYASİ - SOSYAL YAPILAR VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER: OSMANLI ÖRNEĞİ

A. Kadir MERCÜL

Uluslararası ilişkiler genel olarak siyasi, hukuki, askeri, idari ve iktisadi(ekonomik) boyutlarıyla ele alınarak incelenmektedir. Bütün olarak tek bir yapıyı oluştursa da, uzmanlık konuları itibariyle farklılıklar gösteren bu organik yapı ayrı ayrı ele alınmakta, etkileşimi bakımından daha sonra birlikte eşanlı olarak ilişkilendirilmektedir.

Bu çalışmada, uluslararası ilişkiler bağlamında küresel konjonktürün siyasi-iktisadi-sosyal yapı üzerindeki etkileri, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemine damgasını vuran gelişmeler ele alınarak analiz edilmeye çalışılacaktır.

Tarihsel açıdan süreklilik ve eşanlılık (senkronizasyon) yöntemiyle incelendiğinde “çıkart” temelinde dayanan uluslararası ilişkilerin, zaman içinde çok yönlü ve farklı boyutlarda önemli aşamalar kaydettiği görülmektedir.

” Güç” dengeleri ile belirginleşen ve çıkarlara göre gelişen global düzeydeki ilişkilerin oluşumunda tercihler doğrultusunda konjonktüre uygun büyük değişimler yaşanmaktadır. Bu tercihler ihtiyaçlara ve günün koşullarına göre değişmekte, zamanın kesintisiz itişinde konjonktüre bağlı çıkarlara göre belirlenmektedir. Bu bağlamda, uluslararası alanda dostluklar ve düşmanlıklar sürekli olmamakta, ittifaklar ve kısa vadede değişmez gibi görünen yapılar kolaylıkla yeni dengelerle yer değiştirebilmektedir¹.

Sistemde hiçbir zaman boşluk olamayacağı için, büyük alt üst oluşlar ve kaotik ortamlar sonrası gelişmelere uygun yeni dengeler kurulmaktadır. Bu alanda da fizik bilimlerin dayandığı “birleşik kaplar kanunu” geçerliliğini sürdürmesine, aynı temel “denge yasası” geçerli olmasına rağmen, sosyal alandaki ilişkiler fizik bilimlerde olduğundan farklı şekilde gecikmesiz fonksiyonlar yerine, gecikmeli fonksiyonlarla etkisini göstermektedir.

Asıl olan, konjonktüre uygun şekilde gelişmelere uyum sağlayarak akılcı yöntemlerle değişimi gerçekleştirebilmek ve yeni dengelerin oluşumunda rasyonel, denge yasasına uygun, sağlıklı, etkin ve güçlü bir yapılanma içinde olabilmektir. Özetle, uluslararası ilişkilerin temelini oluşturan “ulusal çıkarlar” ve “kaynakların kullanımındaki etkinlik” belirleyici unsur olarak ele alınarak, dış politikada temel iki teknik alet olan “diplomasi” ve “güç” yöntemi ile hedeflere ulaşmak istenmektedir. Güce dayanmayan diplomasi çözüm üretmez.

Ülkelerin uluslararası ilişkiler politikalarının belirlenmesinde jeopolitik(coğrafi koşulların etkisi), demopolitik(nüfusun, ırk, din, mezhep ve kültür etkisi), kratopolitik(baskı gruplarının, hukuk düzeninin, siyasi yapının etkisi), sosyopolitik(sosyolojik etkiler) gibi unsurlar söz konusu olmaktadır. Türkiye, uluslararası alanda, jeopolitik yapısıyla her dönemde gözde ülke konumundadır.

¹ Bu gerçekçi görüş açısını yansıtan en iyi ifade; İngiltere'nin ünlü Başbakanlarından W.Churchill'e atfedilen “İngiltere'nin dostları yoktur, İngiltere'nin çıkarları vardır” sözüdür.

Bunların hepsinin veya bazılarının farklı düzeylerde de olsa uluslararası ilişkilerde etkili olduğu gözlenmekte, buna mukabil temel belirleyici olarak genellikle ekopolitik unsur (ekonomik faktörlerin etkisi) ön plana çıkmaktadır². Örneğin, etkileri bakımından 1929 Büyük Dünya Bunalımının, süre, kapsam alanı ve şiddeti bakımından uluslararası alanda yarattığı kaos ve siyasi çalkantılar bugün hala tartışılmaktadır.

“Guido Fisher, ‘Ulusal Savunma Ekonomisi’ isimli kitabında, uluslararası alanda devletlerin etkinliğini belirleyen faktörleri üç grupta toplamaktadır:

a) Siyasi Faktörler: Coğrafi durum, toprak genişliği, nüfus sayısı ve yoğunluğu, organizasyon yeteneği, kültür düzeyi, sınır özellikleri ve komşu ülkelerin tutumları.

b) Psikolojik Faktörler: İktisat Politikasının ve zihniyetin esnekliği, uyum yeteneği, yeniliklere açık olmak, yaratıcılık.

c) Ekonomik Faktörler: Toprak verimi, hammadde kaynakları, sanayi üretimi kapasitesi, teknoloji düzeyi, ticaret hacmi, finansman imkanları”³.

Dikkat edilecek olursa her üç grupta da, yetişmiş insan gücüne dayalı (eğitilmiş, organizasyon yeteneği yüksek, teknoloji üreten ve/veya kullanan, bütün beşeri ve doğal kaynakları etkin ve verimli kullanan) iktisadi unsurlar yer almaktadır.

F. Ergin’in “Uluslararası Politika Stratejileri” eserinde vurguladığı; Hans J. Morgenthau’ya göre, ülkelerin uluslararası ilişkiler politikaları sekiz temel faktöre dayanmaktadır. Bunlar: Coğrafya, doğal kaynaklar, sanayi kapasitesi, askeri güç, nüfus, ulusal karakter, halkın morali ve diplomasi kalitesidir⁴.

Dikkat edilirse, belirtilen faktörlerin tamamında; insan kalitesine dayalı, kaynakların kullanımındaki iktisadi etkinlik sorunu yer almaktadır. **Bu nedenle; uluslararası ilişkilerin siyasi, iktisadi, hukuki, idari, askeri ve sosyal yapıları, nitelikli beşeri sermayeye dayalı rasyonel tercihler doğrultusunda bir bütün olarak ele alınmaktadır.**

Paul Kennedy, “Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri (1500’den 2000’e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar)” isimli kitabında konu ile ilgili görüşlerini kitabının önsözünde şöyle belirtmiştir:

“Kitabın alt başlığında değinilen askeri çatışma, hep ekonomik değişiklik çerçevesi içinde incelenmektedir.

İncelenen dönemdeki büyük güçlerden herhangi birinin zaferi ya da çöküşü çoğu kez askerlerin yaptığı savaşların sonucunda oldu, ancak bu durum o devletin ekonomik kaynaklarının savaş sırasında daha az ya da daha çok etkili biçimde kullanılmasının ve daha arka planda, o devletin ekonomisinin öbür büyük devletlerinkine kıyasla, asıl çatışmadan önceki onyıllar içindeki yükseliş ya da çöküşünün de bir sonucudur. Bundan dolayı, bir büyük gücün (ekonomik) durumunun barış sırasında sürekli olarak nasıl değiştiği, savaş sırasında nasıl çarpıştığı kadar önemlidir.

² F. ERGİN; “Uluslararası Politika Stratejileri”, (İstanbul, 1984), s.127.

³ İbid., s.9.

⁴ İbid., s.10..

*Ulusların nispi güçleri, toplumlar arasındaki eşitsiz büyüme hızları, teknolojik ve yapısal atılımlar nedeniyle hiçbir zaman değişmeden kalmaz. Batı Avrupa'nın 16. yüzyıldan itibaren ileri gitmesinden bu yana, büyük güçler içinde bazı ülkelerin yükselmelerinin ve sonra da çökmelerinin izlediği çizgi, **üretim ve gelir sağlama kapasiteleri ile askeri güçleri arasında daha uzun vadede çok anlamlı bir karşılıklı ilişkinin var olduğunu göstermektedir**"⁵.*

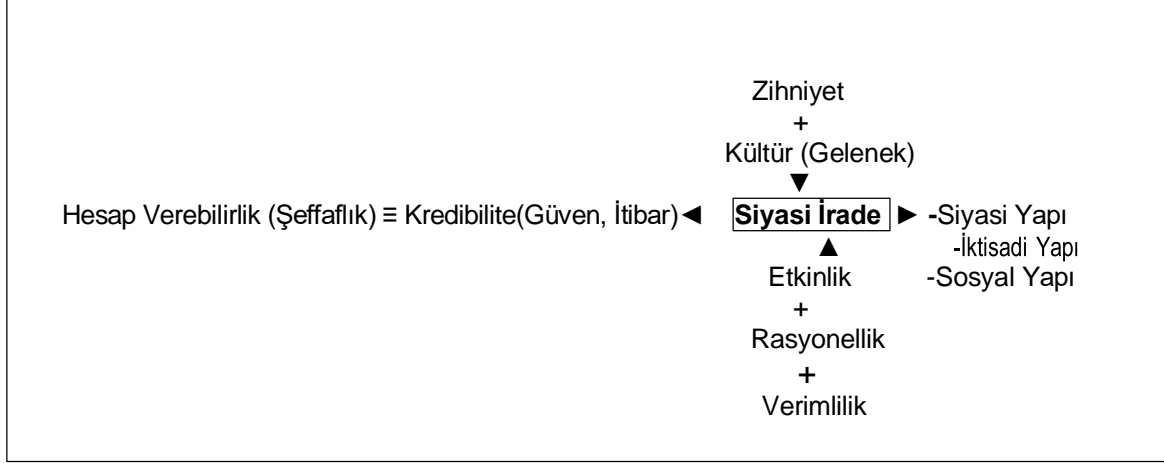
Görüldüğü gibi, siyasi ve askeri güç, ekonomik gücü ele geçirme yönünde hareket etmekte, silah ve teknolojiye dayanmakta ve uluslararası ilişkilerin yönünü belirlemektedir.

Uluslararası ilişkilerin temelini oluşturan iktisadi boyutunun analizi, geçmişten günümüze süregelen siyasi yakınlaşmaları, ittifakları, çatışmaları, uzlaşmaları, rekabet ve iş birliklerini yorumlamada yol gösterici olacaktır. Özellikle, üretim yapılarındaki ve üretim araçlarındaki değişim ve gelişmelere bağlı olarak beliren iktisadi-ticari faktör hareketlerinin yönüne göre, zaman içinde kurulan siyasi ittifaklar bozulmuş, imparatorluklar parçalanmış, siyasi oluşumlar yeniden şekillenmiştir.

Kendi yakın geçmişimizi incelediğimizde, uluslararası ilişkilerin iktisadi boyutunun önemini ve siyasi ilişkileri nasıl etkilediğini bütün açıklığı ile görmekteyiz. Bu konuyu tarihsel süreç içinde ve eşanlı olarak uluslararası boyutuyla ele almadan önce "siyasi irade"nin önemini özellikle vurgulamak gerekmektedir.

⁵ P. Kennedy; "Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri (1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar)", (Ankara,1998), s.7.

“Siyasi İrade”nin Önemi :

Buraya kadar, iktisadi yapıların siyasi oluşumları nasıl etkilediğini ve zaman içinde gelişmelere bağlı olarak çok yönlü değişimlerin nasıl gerçekleştiğini analiz etmeye çalıştık. Burada en önemli göstergenin, dengelerin oluşmasında **siyasi iradenin** taşıdığı olduğu ağırlıklı rolü tekrar vurgulamak gerekmektedir.

Konuya netlik kazandırması bakımından kısaca açıklamaya çalışalım: **Siyasi irade bütün oluşumların temelinde yer almaktadır.** Her ne kadar ilişkiler iktisadi çıkar temeline dayansa ve iktisadi yapı siyasi oluşumları etkilese de, iktisadi – siyasi ve sosyal yapılardaki dengelerin kurulmasının temelinde **siyasi irade** yatmaktadır. Eğer, ulusal alanda siyasi irade rasyonel, sağlıklı, denge yasasına uygun kararlar alırsa, sağlam temellere dayalı ekonomik, sosyal ve siyasi yapıların uluslararası alandaki etkileri de o denli güçlü olacaktır. Uluslararası ilişkilerde etkinlik, sağlam iktisadi, sosyal ve siyasi yapıya dayanmakta, bütün bunların temelinde de sağlıklı ve güçlü bir siyasi irade yatmaktadır. İktisadi yapı, belirleyici olsa da, iktisadi- siyasi ve sosyal yapılardaki dengelerinin kurulması siyasi iradenin aldığı kararların rasyonelliğine ve niteliğine bağlıdır.

Yukarıdaki tabloda açıklamaya çalıştığımız gibi, siyasi iradenin temelinde, açıklık, şeffaflık, hesap verebilirlik yatmaktadır. Siyasi irade, aldığı rasyonel kararlarla etkin, verimli ve şeffaf olarak, gelişmeleri açıklayabildiği, izah edebildiği oranda kredibilitelerini(güvenilirliğini), itibarını artırır ve aldığı sağlıklı kararlar sonucu oluşturduğu dengeli ekonomik ve buna bağlı sosyal ve siyasi yapılar ile uluslararası alanda da yüksek pazarlık gücüne dayalı, etkili, çıkarlarını koruyucu ilişkiler kurabilir. Tersisi durumda çöküş kaçınılmazdır.

Sürekli vurguladığımız gibi, ekonomik dengelerin oluşumunda siyasi iradenin rolü belirleyicidir. Siyasi iradenin dengeleri gözetmeyen yönde kararlar alması önce iktisadi yapıyı bozar ve bu durum ulusal ve uluslararası ilişkileri olumsuz yönde etkiler. İç barış sarsılır, sosyal yapı bozulur, sonraki aşamada siyasi rejim tehlikeye girer. Dışarıda ise, makro dengelerdeki bozukluklar, finansman sıkıntılarını yoluyla tavizkar ve pahalı politikalar olarak siyasi ilişkilere yansır ve ülke çıkarlarını tehlikeye sokar.

İktisadi ve siyasi alanda da fizik bilimlerdeki yasaların geçerli olduğu unutulmamalıdır. Evrenin temel yasası denge yasasıdır. Toplumsal bilimlerdeki etkilerin gecikmeli olarak gerçekleşmesine, yani matematik diliyle, “gecikmeli fonksiyonlarla” çalışmasına aldanmamak gerekir. Sosyal alanda, neden ile sonuç arasında zaman aralığı oluşsa bile bedelin ödenmesi kaçınılmazdır. Eksik malzeme ile inşa edilen yapıların ilk depremle yıkılması gibi. Bu konuda yaşanan en acı örnek, yakın geçmişte yaşanan ve İkinci Dünya Savaşına sebep olan Almanya gerçeğidir. Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan 1920 Büyük Alman Enflasyonu(1923’de resmi kurlarla bir Amerikan Doları=4.2 trilyon Mark), bir toplumun çıldırmasına, sosyal dengelerin, iç barışın bozulmasına, siyasi yapının sarsılmasına, rejimin çökmesine, bunun üzerine bir de 1929’da yaşanan dünya çapındaki Büyük Kriz’den kısa bir süre sonra Hitler’in iktidara gelmesiyle 60 milyon insanın öldüğü İkinci Dünya Savaşına sebep olmuştur.

İç dengelerini sağlıklı olarak kuramamış ülkelerin sağlıklı dış politikalar üretmesi ve çıkarlarını gerektiği gibi koruyabilmesi mümkün değildir. **Uluslararası ilişkilerde çıkarların korunabilmesi, pazarlık ve “caydırıcı” güce dayanmaktadır. Ancak, siyasi iradenin rasyonel kararları sonucu oluşan dengeli ve güçlü “ekonomik yapı” ve buna bağlı gelişen sağlam “sosyal” ve “siyasi yapı” pazarlık gücü üzerinde etkili olmaktadır.**

Geçmişten Günümüze Gelişmeler:

Detaylarına daha sonra gireceğimiz bir vaka ile konuya açıklık getirmeye çalışalım: Osmanlı Devleti Kırım Savaşı döneminden itibaren borçlanma sürecine girmiştir. Ancak, 1873 yılı Haziran ayında Viyana'da başlayan finansman krizinin yarattığı panik nedeniyle, uluslararası alanda borçlarını ödeyebilmek(çevirebilmek) için gerekli dış finansman kaynağını bulamayınca 1875'de moratoryum ilan etmiştir.

1873 krizinin neden olduğu panikten etkilenen Wall Street'in tetiklemesiyle Amerika Birleşik Devletleri de uzun ve derin bir ekonomik depresyona girmiştir. İngiltere'nin dünya ekonomisinin merkezi konumuna gelmesiyle bütün finansal işlemler İngiliz Merkez Bankası ve Londra'da bulunan diğer finansal kuruluşlar tarafından yürütülmeye başlamıştır. O tarihlerde, New York'taki bütün bankaların toplam aktifleri, Londra'daki tek bir özel bankanınki kadar bile değildir⁶. Genel olarak 1840'larda başlayan dünya ekonomisindeki genişleme süreci bu krizin neden olduğu paniğin etkisiyle sona ermiş, durgunluk ve daralma konjonktürüne girilmiştir.

Osmanlı Devleti bu koşullar altında, 1875 yılında "Ramazan Karamamesiyle" borçlarının tamamını ödeyemeyeceğini ilan etmesiyle, o zamana kadar önemli olan Osmanlı'nın "toprak bütünlüğü", karlılığını yitirince birden önemini kaybetmiştir. Dengelerin bozulmasıyla oluşan kaotik ortamda yaşanan 1877-1878('93 Harbi) Osmanlı Rus savaşı sonucu Ruslar Yeşilköy'e kadar gelmişlerdir. Kıbrıs'ın İngiliz Genel Kurmayına, üs kurmak üzere kiraya verilmesi karşılığı, İngiliz Hükümeti'nin araya girmesiyle Ruslarla uzlaşma sağlanmış, yapılan Ayastefanos Antlaşmasıyla Rus'lar geri çekilmiştir. Osmanlı Devleti de ilk fırsatta borçlarını ödeyeceğini dünyaya ilan etmiş, bu süreç 1881 tarihli Muharrem Karamamesi ile oluşturulan Duyun-u Umumiye İdaresi aracılığı ile yürütülmüştür. Filmi başa sardığımızda görmekteyiz ki; ekonomik yapıdaki bozulma(borç sarmalı, üretim yetersizliği, dış ticaretteki olumsuz gelişmeler) siyasi ve idari yapıyı çöktürmüş, çok ağır bedeller ödenmesine yol açmıştır. Günümüzde etkisini sürdüren baş ağrılarımızdan biri olan Kıbrıs ile ilgili sorunlar bu konu ile ilgili önemli örneklerden biridir.

Uluslararası ilişkilerin ekonomik boyutu etkisini günümüzde daha yoğun şekilde göstermektedir. **Ülkelerin dış kaynak ihtiyaçları sadece iktisat politikalarının uygulanmasında etkili olmayıp, dış politikalarının belirleyicisi durumundadır.** Bu durum sadece gelişmekte olan ülkeler için değil, gelişmiş ülkeler için de söz konusudur. Örneğin, petrol ihtiyacının yüzde yirmiye yakın kısmını S. Arabistan'dan ithal eden A.B.D.'nin bu ülke ile ilişkilerinde çok "özenli" olması önemli bir göstergedir.

⁶ R. D. Kimbal; "The March of Money and the Great Money Marts of the World", "Frank Leslie's Popular Monthly", v.7, no:3, (Mart 1979), s.32.

Farklı ölçeklerde dış kaynak tedariki gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından çok önemli bir sorundur. Alternatif kaynakların çoğaltılması, çeşitlendirilmesi dış politikaların oluşturulmasında daha özgürlük sağlayıcı unsurlar olarak kabul edilmektedir. Önemli olan, uluslararası ilişkilere konu olan kararların hangi saikler ve etkiler altında alınmış olduğu, hangi çıkar hesaplarına göre belirlendiğidir. İçinde bulunulan konjoktüre ve koşulların belirleyiciliğine göre bu kararlar zaman içinde büyük değişiklikler göstermektedir. Zamanın kesiksiz itişii içinde evet hayır, hayır da evet olabilmektedir. Dostluklar ve ittifaklar zamanla değişmekte, yok olmakta, yeni oluşumlar gerçekleşmektedir. **Özetle; iç dengelerini sağlıklı yapıya kavuşturamamış, siyasi iradesini bu yönde harekete geçirememiş bir ülkenin, uluslararası alanda ve ilişkilerde çıkarlarını koruyabilmesi mümkün değildir.**

Bizim Hikayemiz: “Osmanlı Örneği”:

Uluslararası ilişkilerin ekonomik boyutuna, izlenen politikalara ve yarattığı siyasi sonuçlara en önemli örnek Osmanlı İmparatorluğu'dur. Kuruluşundan yükselme döneminin zirvesinde olduğu 20 milyon kilometre karelik alana hükmettiği döneme kadar yayıldığı bölgelere bakılacak olursa, buraların genellikle ticaretin ve ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu ya da bu bölgeleri kontrol eden stratejik öneme sahip kilit noktalar olduğu gözlenmektedir.

15. Yüzyıldan itibaren coğrafi keşiflerin ve uzak deniz yollarının etkileri Avrupa'da ve Osmanlı'da kendisini göstermeye başlamıştır. Dünya ticaret yollarının değişmeye başlaması, yeni ulaşılan uzak kara parçalarından aktarılan kaynaklar, değişimin etkilerini hızlı ve şiddetli olarak hissettirmiştir. Statükonun korunmaya çalışılması, gelişmelere ayak uydurmak yerine eski düzeni sürdürme çabaları ve sonuç olarak değişime direnme, Osmanlı ülkesinde rekabet gücünün zaman içinde zayıflamasına, uluslararası ilişkilerde etken durumdan edilgen duruma geçilmesine ve uzun dönemde büyük kayıplar yaşanarak iktisadi, sosyal ve siyasi yapının çökmesine kaçınılmaz olarak yol açmıştır.

1400'lü yılların sonlarından itibaren başlayan gelişmeler, ticaret yollarının değişmesi, Akdeniz'in bir ekonomik merkez olarak etkinliğini yitirmesine sebep olurken, yeni keşiflerle sağlanan kaynakların etken olduğu talep ve üretim artışına dayalı enflasyonist süreç, Osmanlı'da ekonomik ve sosyal yapıdaki dengelerin sarsılmasına yol açmıştır. 1500 ile 1550 yılları arasında yaşanan gelişmeler Avrupa'da altın stoklarının 57 kat artmasını sağlamıştır⁷. Artan fiyatlar ve talep baskısı karşısında Osmanlı Devleti zaman zaman ihracatı yasaklayıcı kararlar çıkarmak zorunda kalmıştır. Fiyatlarda meydana gelen artışların neden olduğu bütçe açıklarını karşılamak amacıyla alınan önlemlerden biri de, altın para sisteminde paranın içindeki altın miktarını azaltmak anlamına gelen “paranın tahşışı”, yani paranın değerinin düşürülmesi olayıdır.

Yahya Tezel'in, Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarına dayanarak yaptığı hesaplara göre, 1527 yılında 150 milyon akçe olan hükümet harcamaları 1591 yılında yüzde 142 oranında artış göstererek 363 milyon akçeye çıkmıştır. Hükümetin gelirleri ise aynı dönem için, yani 1527-1591 yılları arasında sadece yüzde 32'lik bir artış göstermiştir⁸. 1550 yılında 100 dirhem gümüşten 420 akçe kesilirken, 1584'de 800 akçe kesilmiştir. 34 yıllık sürede paranın değeri yüzde yüz oranında düşmüştür.⁹. Yıllık olarak yaklaşık yüzde 2'lik bir düşüşe tekabül etmektedir¹⁰ ve günümüzle karşılaştırıldığında çok da yüksek görünmemektedir. 1520-1566 yılları arasında iktidarda bulunan Sultan I. Süleyman'dan (Kanuni) sonra yönetime geçen Sultan I.Selim (Yavuz), dengelerde meydana gelen bu olumsuz gelişmelere karşı, ticaret yollarındaki hakimiyeti güçlendirmek amacıyla, dünya ticaretinde önemli yeri olan Süveyş Bölgesini kontrol altında tutmaya çalışmışsa da olumsuz gidişi önleyememiştir.

1500'lü yılların ikinci yarısından itibaren iktisadi nedenlere bağlı ortaya çıkmaya başlayan mali bunalım, sipahi ordusunu oluşturan "Tımar" sistemine dayalı toprak düzeninin bozulmasına yol açmıştır. Hazineye daha fazla gelir sağlamak, düzenli ordu oluşturmak, onun ihtiyaçlarını karşılamak, batıdan gelen talep baskılarıyla sürekli artan fiyatlar nedeniyle ortaya çıkan bütçe açıklarını kapatmak ve Osmanlı maliyesindeki sıkışıklığı gidermek amacıyla, devletin temelini oluşturan miri arazi rejimine son verilmiştir¹¹.

Mali bunalım köylüler üzerindeki vergi yükünün artmasına sebep olmuştur. Ancak olağanüstü zamanlarda başvurulacak bir vergi türü olan "avarız"a sık sık başvurulmaya başlanması, normal "öşür" vergilerinin tamamının hazineye aktarılmaya çalışılması hem köylülerin hem de sipahilerin üzerinde ağır baskılara yol açmıştır. Düzen, gelirleri arttırmak amacıyla "malikane" sistemine geçilmesiyle bozulmuştur. Dirlikler iltizama açılmış, mültezimlere devredilmiştir. Topraklar peşin olarak ödenen vergiler karşılığı devredilince, mültezimler de verdikleri parayı çıkarabilmek için köylülere ve toprağı işleyen kişilere baskıyı arttırmış, "dirlik düzenlik bozulmuş", **sosyal yapı** sarsılmış, iç dengelerde meydana gelen olumsuz etkiler nedeniyle sosyal patlamalar, göçler, isyanlar ortaya çıkmaya başlamıştır. 16. yüzyılın son çeyreğindeki olumsuz iktisadi koşullar Celali ayaklanmalarının zeminini hazırlamıştır¹².

⁷ Y.S.Tezel; "Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi(1923-1950)", (Ankara 1982), s.53.

⁸ İbid, s.53.

⁹ Ş. Pamuk; "Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi(1500-1914)", (İstanbul 1988), s.118.

¹⁰ Hesaplamalar, Osman Z. Çetinkaya hocamız tarafından yapılmıştır.

¹¹ Bilindiği gibi, kaba çizgileriyle, Osmanlı'da toprağın, mülkün sahibi(Malik'ül mülk) Tanrı'dır. Yönetimi ise; ölçeğine göre, 20 bin akçelik getirisi olan dirlikler "tımar" olarak, savaşlarda yararlılık göstermiş sipahiler tarafından, 100 bin akçeye kadar olan "zeamet"ler uç beyleri ya da beylerbeyleri tarafından, 100 bin akçeden daha çok olan "has"lar ise padişah tarafından gerçekleştiriliyordu. Toprağın tasarrufu ise onu kullanan köylüye aitti. Yöneticiler toprağın verimli olarak işlenmesini, kullananların haklarının korunmasını ve yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlamaya çalışırlardı. Belli bir süre gerekçesiz olarak kullanılmayan toprak, o toprak parçasını tasarrufu altında bulunduran kişinin elinden alınır.

¹² İbid, s.136.

Akdeniz'deki ticaretin etkinliğini kaybetmeye başladığı bu dönemde Osmanlı, Venedik ile birlikte ticari faaliyetleri canlandırıcı birçok girişimde bulunmuştur. 1569'da Fransızlara, 1583'de İngiltere'ye sağlanan ayrıcalıklar daha sonra genişletilerek 1612 yılında Hollandalılara, 1615'de Avusturyalılara, 1737'de İsveçlilere, 1740'da Sicilya Krallıklarına, 1746'da Danimarkalılara, 1761'de Prusyalılara, 1782'de İspanyollara, 1783'de Ruslara da sağlanmıştır¹³.

Ticaret arttırıcı teşvik niteliğindeki bu ayrıcalıklar zamanla yargı alanına da yansıtılarak kapitüler nitelik kazanmıştır. Osmanlı idaresinin(başta Sokollu Mehmed Paşa) Akdeniz'i tekrar canlandırmak için sarfettikleri çabalar olumsuz gidişi değiştirmeye yetmemiştir.

Ancak, sağlanan bu ayrıcalıklar Osmanlı'ya 1838 yılına kadar büyük bir yük getirmemiş ve yıkıcı zararlar vermemiştir. Özellikle iç gümrüklerle korunan ve "Yedd-i Vahid" sisteminin uygulandığı Osmanlı dış ticaretinde, kapitülasyon niteliğindeki ayrıcalıkların olumsuz etkileri 1838'de, bu sistemin kaldırıldığı Balta Limanı Antlaşmasından sonra gerçekleşmeye başlamıştır.

Devleti devlet yapan, ekonomik alandaki en temel üç hükümlerlik hakkı olan; sınırları, parası ve bütçesi üzerindeki denetim yetkisinden birincisini, gümrüklerindeki kontrolünü kaybetmesine yol açan Balta Limanı Antlaşmasıyla dış ticaretteki olumsuz gelişmeler, iç gümrüklerle de korunamaz hale gelince kapitülasyon niteliğindeki bu ayrıcalıkların olumsuz etkileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu tarihe kadar yürürlükte olan "Yedd-i Vahid" sistemi ve iç gümrükler, her ne kadar büyük çapta kaçakçılık ve rüşvet olaylarıyla istismar edilmiş olsa bile, uluslararası iktisadi ilişkiler açısından çok önemli bir kalkan işlevi görmüştür.

Osmanlı'da dış ticarete konu olan birçok malın alımı ve satımı belli bir bedel ödenerek sağlanan vesika ile belirli kişiler tarafından gerçekleştirilmekteydi. "Yedd-i Vahid" adı verilen bu yöntem ile mal hareketleri kontrol altında tutuluyor, hangi malın, ne kadar ve kimin tarafından ithal ve ihraç edildiğinin bilinmesiyle piyasa denetlenmeye çalışılıyordu. Bu şekilde piyasada malların arz ve talebi, eksikliği veya fazlalığı belirlenerek ihtiyaçların giderilmesi, iktisadi ve mali dengenin korunması arzulanıyordu. Osmanlı sıkı kuralları olan mali bir devletti. Osmanlı'da yerel sanayinin çöküşü ve ekonomik dengelerindeki bozulmanın ivmesi "Baltalimanı Antlaşması"nın yürürlüğe girdiği bu tarihten sonra ve iç gümrüklerin kalkmasıyla hızlanmıştır.

Gerçi, Amerika'nın keşfinden sonra ilk kapitülasyonların, daha önceki kısımda belirttiğimiz gibi, 1536 yılında(1569'da genişletilerek) Fransa'ya ve 1579 yılında ilk ticari ilişkilerin başladığı(1583'de serbest ticaret izni verilen) İngiltere'ye verilmesine, bu ülkelerin 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı ticaretinde büyük pay sahibi olmalarına rağmen, olumsuz etkiler 1838 yılında imzalanan "Yedd-i Vahid"i kaldıran "Balta Limanı Antlaşması" kadar yıkıcı olmamıştır. Bu Antlaşma, sanayi devrimini gerçekleştirememiş Osmanlı'nın ekonomik alanda dışa karşı her türlü koruma önleminin kalkmasıyla, zaten zayıf olan rekabet gücünü sıfırlayan çöküş fermanı niteliğindedir.

¹³ Yahya Tezel; op.cit., s.65.

Daha önce, teşvik niteliği taşıyan, ticareti arttırmaya, ekonomik yaşamı canlandırmaya yönelik olarak sağlanan ayrıcalıklar bu antlaşma ile Osmanlı'da yerli sanayinin(loncaların) yok olmasına, bir sömürge iç pazarı haline gelmesine ve çöküşünü hazırlayan yapının oluşmasına yol açmıştır.

Osmanlı "ekonomik" bir devlet olmasa bile, iktisadi yaşamın her alanını kanunnamelerle düzenlenmiş "mali" bir merkezi devlettir. Merkezi hükümetin inhisarında olan yetkilerin ortadan kalkması, elinden alınması veya devredilmesi Osmanlı'da, ekonomik yaşamı olduğu kadar sosyal yaşamı da kaosa sürüklemiştir.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti mali bunalımlarla ve yüksek enflasyonla uğraşırken, Amerika'nın keşfinden itibaren gelişmeye başlayan yeni ticaret yollarına dayalı uluslararası iktisadi ilişkiler ve oluşan sermaye birikimi, akılcı düşünce akımlarının etkisiyle Avrupa'da ekonomik, sosyal ve siyasi yaşamın gelişmesine ve üretim yapılarında köklü değişimlerin gerçekleşmesine yol açmıştır. Yaşanan bu hızlı ve köklü değişim ile birlikte, zenginliğin temelleri sorgulanır, ticaretin ve üretimin etkileri tartışılır olmuştur. İktisadi yaşamın her alanında yeni teknikler uygulanmaya çalışılırken, Osmanlı maalesef mali bunalımlarla boğuşuyor, sürekli savunma halinde, statükoyu koruma gayreti içinde gerek üretimde gerekse yönetimde gelişmelere ayak uyduramıyor ve değişimi gerçekleştiremiyordu. Merkezi idare kaotik ekonomik ve siyasi konjonktürde gelirlerini arttırma ve mali dengeyi sağlama mücadelesi veriyordu..

Eğitim metodolojisinde, 1400'lerden itibaren "akılcı"ların(rasyonalist düşünce) yerini "nakil"cilere bırakması(skolastik yapı), bilgi üretiminin gerilemesine, zaman içinde yeniliklere açık olmayan, kendisini tekrar eden, statükocu, çözüm üretemeyen bir yapının ortaya çıkmasına yol açmıştır(İslam dünyasında "içtihad" tartışmaları). Toplumsal dinamiklerin yetersizliği ve yönetimin gerekli esnekliği gösteremeyişi tam bir ortaçağlaşma ve gerileme sürecini tetiklemiştir. Aynı dönemde, Batı insanı kâr peşinde koşarak denizleri aşarken ve para kazanmayı ibadet sayarken(M. Weber-Kapitalizmin Doğuşu), bizim insanımız "dünya fani" diyerek, iktisadi düşünceden uzak, maddeye sıcak bakmayan bir yaşam tarzı içindedir(S. Ülgener - Zihniyet Meseleleri).¹⁴

Osmanlı'nın ilk zamanlarındaki yeniliklere açık, kendine güvenen, bilime saygılı, proaktif yapısından, sürekli kendini korumaya çalışan, statükocu, yeniliklere ve gelişmelere ayak uyduramayan bir yapıya dönüştüğü gözlenmektedir.

Sabri Ülgener hocamızın deyişi ile: *"Yüzyıllar boyu azar azar, fakat kararlı bir sebatla yol alan bu çözüme bir başka açıdan Batı karşısında geride kalış dönemi olarak göz önüne alınabilir. Ve nihayet; ister **çözüme**, ister onun sonucu olarak geride kalış denilsin, bu değişmez alın yazısına bir çeşit ortaçağlaşma gözüyle bakmakta da sakınca yoktur. Temel değerleri ve kuruluşları ile bir ortaçağlaşma!.."*¹⁵.

¹⁴ A.G.Sayar; "Osmanlı'dan 21.Yüzyıla", (İstanbul 2001), s.55.

¹⁵ S.F. Ülgener; "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası", (İstanbul 1981), s.22.

Dünya ekonomisindeki gelişmeler, mal ve sermaye hareketlerinde meydana gelen artışlar, değişimler ve yeni üretim biçimlerine bağlı olarak yeniden şekillenen kurumsal yapılar, farklı ve yeni bir konjoktüre geçişin göstergeleridir. Bu gelişmelerin gereği, düşünce biçimleri, yaşam tarzları, üretim ilişkileri, ekonomik, sosyal ve siyasi yapılanmalar yeniden şekillenirken, eski kalıplara dayalı üretim yöntemlerini sürdürmeye çalışmak uzun dönemde ekonomik, sosyal ve siyasi dengelerin bozulmasına yol açmaktadır.

Gelişmeleri analiz eden, geleceği şekillendirecek tartışma ortamlarının oluşturulması, gerekli ve uygun önlemlerin alınmasında en gerekli yapı taşıdır. **Siyasi iradenin** gelişmelere uygun, yeni düzene uyum sağlayıcı ekonomik dengeleri kurmaya yönelik, hızlı, esnek ve rasyonel kararlar alması, iç ve dış dinamikleri harekete geçirerek konjoktürün dışında kalmaması en temel sorumluluğudur. **Siyasi iradenin ekonomik gelişmelere dayalı rasyonel tercihleri, uluslararası ilişkiler bağlamında toplumsal dengelerin(ekonomik-sosyal-siyasi) belirleyici unsurunu oluşturmaktadır.**

Tarihsel perspektif içinde gelişmeleri yorumlamaya devam edersek; **1838 tarihli Balta Limanı Antlaşmasından** sonra ekonomik bunalımın giderek derinleştiğini, o tarihe kadar ekonomik yaşamı canlandırmaya yönelik yabancılara tanınan teşvik amaçlı ayrıcalıkların, o tarihten itibaren ekonomik yapıda artan bozulmanın etkisiyle, ödenen veya ödetilen bir bedel olduğunu görmekteyiz(1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları).

Kapitülasyonların toplum yaşamındaki ağır olumsuz etkilerinin bu tarihten itibaren şiddetini arttırdığı gözlenmektedir. Kapanan işyerleri, yerli üretimdeki gerilemeler, iç göçlerde meydana gelen artışlar, iktisadi, mali ve sosyal dengelerdeki bozulmanın göstergeleri olarak iktisat tarihçilerinin eserlerinde istatistik verilerle ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Ekonomik canlanmayı sağlamak ve gelirleri artırmak için oluşturulan teşvikler, ekonomik yapıdaki bozulma arttıkça tam tersi bir etki yaratarak ekonomik ve siyasi ödünler haline dönüşmüş ve ülkenin hükümranlılık haklarının kaybına kadar zarar vermiştir.

İktisadi Gelişmelerin Kilometre Taşları :

Geçmişten günümüze iktisadi gelişmelerin uluslararası ilişkiler açısından etkilerini incelerken, Osmanlı İmparatorluğu'nda son dönem en yıkıcı kilometre taşlarından birinin 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve sonrası başlayan Tanzimat ve islahat düzenlemeleri olduğu söylenebilir.

1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması Osmanlı'nın çöküş belgesi niteliğindedir. Bu tarihe kadar süregelen ekonomik yapıdaki tedrici bozulmanın hukuki, idari, siyasi ve sosyal alandaki yansımaları bu tarihten itibaren çok hızlı ve şiddetli olmuştur. Dönemlerin analiz edilmesinde ve değerlendirilmesinde kullandığımız nicel iktisadi göstergeler bakımından, dışa bağımlılığın hızla artmaya başladığı bir döneme girildiği görülmektedir. Mali yapıdaki bozukluğun artarak sürmesi, ithalat ve dış ticaret açığındaki önü alınamayan büyümeler 1844 yılında Osmanlı parasının tekrar ve yüksek oranda tağşişine sebep olmuştur. İngiltere'nin Osmanlı'ya ihracatı 1848'de 3,5 milyon paunda(İngiliz Lirası), 1870 yılında 16 milyon paunda ulaşmıştır¹⁶.

A) Borçlanma Dönemi :

1854 yılına gelindiğinde, Kırım Savaşının da etkisiyle mali sıkıntılarının altında iyice ezilen hükümet, 1842 - 1858 yılları arasında İstanbul'da görev yapan İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford Canning'in girişimleri sonucu, İngiliz Dent-Palmor ve Fransız Goldschmid şirketleri aracılığı ile 3.3 milyon Osmanlı Lirası tutarında ilk borçlanmasını gerçekleştirmiştir.

Sanayi devrimini gerçekleştirmiş olan İngiltere 1850'lerde dünyanın süper gücü konumundaydı. Dünya ticaretine konu olan malların yarısına yakını bu ülkede üretiliyordu. Ayrıca, İngiltere ve Rusya birlikte "Büyük Oyun"u(Big Game) sürdürmekteydi. Asya üzerinden Osmanlı'ya doğru doğudan ve güneyden büyük çıkar hesapları içindeydi. Bu bağlamda Hindistan genel valisi Percy Cox'un iyi incelenmesi gerekmektedir. İngiltere'nin bu dönemde en büyük rakibi, kimya ve makine sanayiinde büyük bir üretici güç olan Almanya idi. Demiryolundaki hızlı gelişmeyle birlikte Almanya'nın kıta Avrupa'sındaki ekonomik gücü hızla artmıştır.

Fransa da sanayileşmesini hızla geliştirmiş ve sermaye birikimini büyük oranda arttırmıştı. Fransa'da 1829 yılında mevcut olan 11 tasarruf sandığı 1870'ler de 500'ü aşmıştı ve sermaye fazlalarını karlı biçimde değerlendirmek çabası içindeydi. Fransa daha çok Rusya'ya yönelmiş, ülke dışındaki yatırımlarının % 25'ini Rusya'da(Osmanlı'nın 4 katı) gerçekleştirmişti¹⁷.

¹⁶ E.J.Hobsbaum; "The World Unified", in F. J. Lechner - John Bolieds,"The Globalization Reader", (Oxford, 2000), s.123.

¹⁷ V. Eldem; "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik", (Ankara 1970), s.62.

Bu şartlar altında ekonomik açıdan hızla gelişen, ucuz kaynaklara dayalı olarak üretimlerini arttıran, sermaye birikimlerini oluşturan bu ülkelerin ekonomik ve siyasi açıdan Osmanlı ile “özel olarak” ilgilenmeleri kaçınılmazdı. İngiltere ve Fransa’da yıllık faiz oranları yüzde 4’lerin altında iken Osmanlı bölgesinde bu oran yüzde 20’lere kadar çıkabiliyordu.¹⁸ Bu koşullardan yararlanmaya çalışan Galata bankerleri, uluslararası finansal piyasalardan fon sağlayarak Osmanlı hükümetine borç vermek için yarış halindeydiler.

1854 yılında Osmanlı Devleti’nin iç borcu 15 Milyon İngiliz Lirası civarındadır. Dış ticaret açıkları ve iç finansman yetersizlikleri üzerine binen Kırım Savaşının maliyeti bardağı taşıran damla olmuş, Mısır’dan alınan vergi ile Suriye ve İzmir gümrükleri karşılık gösterilerek dışarıdan borçlanma sürecine girilmiştir. Gelirleri karşılık olarak gösterilmiş bu bölgeler, gelişigüzel seçilmiş yerler değildi. İngiltere’nin Süveyş nedeniyle Mısır’a, Fransa’nın da Suriye ve Lübnan’a özel siyasi ilgileri bulunmaktaydı. İzmir ise, ticaret erbabının çoğunluğunun gayrimüslimlerden oluştuğu, iktisadi kapasitesi çok yüksek bir liman şehriydi. Bu olumsuz şartlar, gayri-müslimlere daha büyük ayrıcalıklar sağlayan 1856 tarihli “Islahat Fermanı” için uygun zemini oluşturmuştur.

İngiliz hükümeti 1860’lı yıllarda Osmanlı tahvillerinin İngiltere’de satılması için Osmanlı Devleti’nde mülkiyet hakkını şart koşmuştur. Fransa da aynı yıllarda dinsel çatışmaları bahane ederek Suriye ve Lübnan’a sınırlı özerklik sağlamaya çalışmıştır. Bunlar iktisadi olayların siyasi ve sosyal yapılar üzerindeki etkilerini gösteren önemli örneklerdir.

Bu arada, Hindistan’ın kontrolünü tamamen eline geçirmiş olan İngiltere, Orta ve Batı Asya üzerinden, 1907 yılında Rusya-İngiltere Anlaşması ile sona erecek “büyük oyun” stratejisini sürdürmekteydi. Ayrıca İngiltere, Osmanlı ve İran hükümetlerinin Körfez bölgesinde yerleşik aşiretler üzerindeki gevşek otoritelerinden yararlanarak onlarla temsilcileri aracılığı ile iyi ilişkiler kurma girişimlerini sürdürüyor, ihtiyaçlarını karşılıyor, desteklerini sağlamaya çalışıyordu. Doğu Afrika ve Hindistan’da yetkililerle başarılı ilişkiler kurmakla ünlenmiş asker ve diplomat olan Percy Cox, Körfez bölgesinde bu amaçla uzun yıllar görev yapmıştır¹⁹. Zaman içinde en tanınmışları Gertrude Bell ve T.E. Lawrence olan çok sayıda “temsilci” bölgeyi Osmanlı’dan koparma yönünde önemli faaliyetler sürdürmüşlerdir. İngiliz arşivlerinde bölge hakkında hazırlanmış 200’den fazla doktora tezinin bulunduğu bilinmektedir.

1854 ile 1875 yılları arasında Osmanlı Devleti, her defasında daha ağır tavizler ve karşılıklarla imzalanan 15 sözleşme ile toplam olarak 251.209.758 Osmanlı Lirası borçlanmıştır. Tahviller parite altında satılmış ele geçen net miktar 135.015.751 lira olmuştur²⁰. Aradaki fark emisyon yitiği ve komisyon gideri olarak borç veren kaynağa bırakıldığı için kullanılabilir fon oranı çok düşük düzeyde kalmıştır. Bu fonlar da genellikle bütçe açıklarının kapatılması, askeri ve cari harcamalarda kullanıldığı için büyük çapta sermaye kaybı söz konusu olmuştur.

¹⁸ İbid, s.74.

¹⁹ F. Ergin; “Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (İstanbul, 1991), s.3.

²⁰ “Maliye Vekaleti Mecmuası”ndan zikreden F. Ergin, *op.cit.*No:6, s.8.

Bu gelişmeler yaşanırken, 1856 yılında uluslararası alanda bankacılık faaliyetlerini ve sermaye hareketlerini takip etmek üzere İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası kurulmuş, 1863'de Fransız sermayesinin de katılımıyla Bank-ı Osmani-i Şahane adı altında, kağıt para basma, sermaye hareketlerini takip etme ve tahvillerin satışlarında aracılık faaliyetlerini sürdürme imtiyazını elde etmiştir. Böylece, Merkezi Hükümet, mal hareketleri üzerindeki denetiminden sonra, önemli hükümler haklarından biri olan para ve sermaye hareketleri üzerindeki kontrolünü de kaybetmiştir.

1873 yılına gelindiğinde, Viyana merkezli büyük bir finansal kriz tüm Avrupa ve Amerika'da etkisini göstermiş, ürkek olan ve güvence arayan uluslararası sermaye derhal dolaşımını sınırlayarak bütün krizlerde olduğu gibi riskten korunma paniğine girmiştir. Birdenbire ve hızla daralan uluslararası sermaye pazarından kaynak temin etmenin zorluğu, kaynak yaratamayan, borcu borçla ödeyen, borcu üretken alanlarda kullanarak döndüremeyen ülkelerde çok ciddi finansman sıkışıklığına, maliyet artışlarına ve ödeme zorluklarına yol açmıştır.

Ayrıca, olumsuz koşullar nedeniyle tarımsal üretimdeki gerileme, gelirlerdeki yetersizlikler ve özellikle Balkanlardaki siyasi çalkantılar, ayaklanmalar ve yabancılara sağlanan ayrıcalıklar nedeniyle gelir dağılımında oluşan dengesizlikler, daha önceki kısımlarda belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin 1875 yılında moratoryum ilan etmesine yol açmıştır. "**Ramazan Kararnamesi**"(30 Ramazan = 6 Ekim 1875) gereğince, bu tarihten itibaren iç ve dış borçların faiz ve anapara taksitleri beş yıl süreyle yarı yarıya ödenecekti. Haber, Avrupa borsalarında bomba etkisi yarattı. O zamana kadar elde ettikleri tatlı kazançlarını kaybeden tahvil sahiplerinin öfkesiyle bütün Avrupa kamuoyu Osmanlı'nın aleyhine dönmüş, artık yüksek kazanç elde edilemeyen Osmanlı Devleti'nin "toprak bütünlüğü" önemini kaybetmişti.

Borçların askıya alınmasından kısa bir süre sonra Ruslar, 1877 yılında bu atmosferden yararlanarak, muhtemelen 1907'de anlaşma ile sona erecek olan İngiltere ile sürdürdükleri "Büyük Oyun"un etkisi altında Osmanlı'ya karşı savaş açarak Yeşilköy'e kadar gelmişlerdi. Yine, iktisadi bir olayın siyasi sonucu olarak, devrin süper gücü İngiltere'nin aracılığı ile Kıbrıs'ın, üs kurmak üzere İngiliz Genelkurmayı'na kiraya verilmesi karşılığında, Ruslar, çok ağır şartlar içeren "Ayastefanos Antlaşması" ile durdurulmuştur. Ve ardından borçların durumunun ele alınacağı Berlin Kongresi'nin toplanmasına karar verilmiştir.

Bu arada, Avrupa'da 19. yüzyıl boyunca ekonomik gelişmelere paralel sosyal ve siyasi yapılanmalarda hızlı değişimler yaşanmıştır. Sanayileşme süreci ile birlikte artan üretim ve sermaye birikimi, iktidarın paylaşımı sorunlarını da beraberinde getirmeye başlamıştır. İmparatorluklar yıkılmaya, krallıklar otoritelerini kaybetmeye, yetkiler paylaşılmaya başlanmıştır. **Her üretim ilişkisi kendi yönetim biçimini oluşturmaktadır.** Toprağa ve tarıma dayalı üretim ilişkisinin yönetim biçimi olan feodal aristokratik yapı, sanayi devrimi ile birlikte üretimin artması, şehirli nüfusun güçlenmesi ve ekonomik yapıda gerçekleşen değişimin etkisiyle gücünü kaybetmeye, yetkilerini paylaşmaya ve devretmeye zorlanmıştır.

Her türlü müdahaleden ve denetimden uzak tamamen piyasanın doğal koşullarında “kapitalizm” adı verilen ekonomik düzenin sürdüğü bu dönem ayrıca, uygulamadaki ağır ve aşırı koşullar nedeniyle antitezinin de ortaya çıktığı bir yüzyıl olmuştur. Zaman içinde karşılıklı etkileşim sonucu yapılan düzenlemelerle olumsuzluklar giderilmeye çalışılsa da koşullara ve gelişmelere bağlı olarak, farklı kapsam ve ölçeklerde düzenleme arayışlarına yönelik çabalar günümüzde de sürmektedir. Farklı dünya görüşlerine dayalı ekonomik düzen tartışmalarının ve onun siyasi yapılanmalarının tartışıldığı bu yüzyılda Osmanlı Devleti, her türlü tartışmanın dışında, statükoyu koruma çabası içinde, yaşamakta olduğu ağır mali bunalımın pençesinde sürekli ekonomik ve siyasi kayıplar vermiştir.

Osmanlı'nın borçlarını ödeyemeyeceğini açıkladığı Ramazan Kararnamesinden sonra, Kıbrıs karşılığında İngiltere'nin arabuluculuğu ve borçların ödeneceği taahhüdü ile sona eren Osmanlı-Rus Savaşı(93 harbi) ardından toplanan Berlin Kongresi ile birlikte Osmanlı Devleti parçalanma sürecine girmiştir. Topraklarının beşte ikisini kaybederek büyük bir gelir kaybına uğrayan İmparatorluk ayrıca savaş tazminatı olarak Rusya'ya yüzyıl süre ile 300 bin sterlin ödemeyi taahhüt etmiştir. Bu yeni kaynak ihtiyacı anlamına gelmektedir. Alacaklıların hakları garanti altına alınıyor, fakat para ve faiz indirimleri onaylanıyordu. Tahsilatın, alacaklıların temsilcileri aracılığı ile toplanmasından, denetlenmesine ve ödenmesine kadar, Osmanlı mali idaresinin bazı gelir kalemlerine el konularak gerçekleşmesi sağlanacaktı. “Duyun-u Umumiye” yönetiminin kurulmasına imkan veren düzenlemeyle, İmparatorluğun bütün borçları birleştirilmiş, Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı dahil olmak üzere iç ve dış borçlar 212,5 milyon sterlinden 128.6 milyon sterline, yıllık borç ödemeleri de 13,6 milyon sterlinden 2,7 milyon sterline indirilmiştir. Bu borçlara karşılık olarak da bazı gelirler, borçların tasfiyesine kadar Duyun-u Umumiye yönetimine bırakılmıştır. Duyun-u Umumiye yönetimine bırakılan kısım İmparatorluğun toplam gelirlerinin yüzde 20'sine eşittir. Bu oran, yeniden başlayan borçlanmalarla daha sonraki yıllarda yüzde 35'lere kadar çıkmıştır. 1882 yılından Birinci Dünya Savaşına kadar, Duyun-u Umumiyenin etkisiyle nispeten daha ılımlı koşullarda 26 yeni borç sözleşmesi gerçekleştirilmiştir.

OSMANLI BORÇLARI

Tanzimat

1854 – 1877 yılları arasında borçlanılan miktar: **251.209.758** lira; (Tahviller parite altında satılmıştır, ele geçen net miktar: 135.015.751 lira)

Kaynak: "Maliye Vekaleti Mecmuası ", op.cit. No.6, sayfa 8.

1881 Muharrem kararnamesi ve borç miktarının indirilmesi

Muharrem kararnamesiyle kabul edilen miktar : 125.250.943 lira
Muharrem kararnamesi dışındaki borçlar : 14.992.377
Tenzilat sonunda nihai resulmal (ana para) : 41.505.309

Abdülhamit II dönemi borçları 1881 – 1908

Aktedilen istikrazlar : 120.314.473 lira
Parite altında satışlardan elde edilen net: 107.858.796

Birinci Meşrutiyet İstikrazları 1908 - 1914

Borçlanılan miktar : 46 milyon lira
Ele geçen net miktar : 39 milyon lira

1914 de durum

Toplam bakiye : 716 milyon dolar (altın)
1 dolar = 22,5 kuruş
Osmanlı lirası = 6.615 gram saf altın

Alacaklı ülkelerin pay oranları : Fransa % 60 frank = 4.37 kuruş
Almanya % 20 Reichsmark = 5.37 kuruş
İngiltere % 15 sterling = 110 kuruş

Kaynak : M. W. Thornburg, "Turkey: An Economic Appraisal", (New York, 1949), s.13.

Alacaklı ülkelerin çıkarlarını korumak ve alacaklılarını tahsil etmek amacıyla kurulmuş olan bağımsız yapıdaki Duyun-u Umumiye İdaresi, İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Avusturyalı ve Galata Bankerlerini temsil eden üyelere oluşmuştur. Avrupa sermayesinin ileri karakolu olarak faaliyet gösteren alacaklıların resmi temsilcisi konumundaki bu heyet ayrıca Osmanlı Devleti'nin resmi bir dairesi sayılmıştır.²¹

Duyun-u Umumiye İdaresi, tütün, ipek öşürleri, balık resimleri, tuz varidatı ile Bulgaristan'dan alınan "Rumeli Şark'ı" vergisi ve Kıbrıs varidatı fazlalarına el koyarak borçların tahsilinde kullanmıştır. Bunlardan tütün tekeli, kısaca "reji"²² isimli şirkete bırakılmış, bu ürünün rejinin tespit ettiği fiyatla alınıp, işlenip satılması kararlaştırılmıştır. Muharrem Kararnamesi 1854, 1855 ve 1871 istikrazları dışındaki bütün Osmanlı borçlarını kapsamıştır.

Nitekim, 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşmasıyla gümrükleri, 1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası'na vermiş olduğu imtiyazlarla da parası ve sermaye hareketleri üzerindeki etkinliğini kaybetmesinden sonra, bir ülkenin vazgeçilemez en önemli hükümlerinden olan vergi ve bütçesi üzerindeki denetiminin Duyun-u Umumiye İdaresi tarafından vesayet altına alınmasıyla, Osmanlı Devleti fiilen büyük oranda bağımsızlığını yitirmiş durumdaydı.

Ayrıca, borçlanılan devletlere sağlanan mali, iktisadi ve adli imtiyazlarla birlikte, hamillerinin resmi mümessili bulunan Osmanlı Bankası'na bütçe komisyonlarından verilen veto hakkı²³ hükümetin zayıflığı ve etkisizliğini göstermektedir. Duyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı mali teşkilatı içindeki yeri zaman içinde genişlemiş, ikinci bir Maliye Bakanlığı haline gelmiştir. 1911 – 1912 mali yılındaki geliri 8.16 milyona ulaşmış, devlet gelirleri içindeki payı % 27'lere çıkmış, "Devlet içinde devlet" halini almıştır.²⁴

İmparatorluğun, çağın koşullarına ve konjonktüre uygun yapısal dönüşümü ve reformları, ekonomik mantık ve dengelere göre gerçekleştiremeyişi, hazineye para kalmayınca da batıdan öğrenilen en kolay ve kötü finansman yöntemi olan borçlanmaya başvurması, mali, iktisadi, hukuki ve idari bakımdan bağımsızlığını kaybetmesine ve parçalanmasına yol açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ibretlerle dolu tarihi geçmişinden çıkarılacak sonuçlar çoktur. Olacak, olacaktır. Öngörülse bile yüzyılların birikimi ile oluşan olumsuz gidişatı engellemek ve durdurmak oldukça zordur. Osmanlı, İbn-i Haldun'un, devletin kuruluşu, yükselişi ve yıkılışı ile ilgili "etvar" nazariyesine uygun şekilde ömrünü tamamlamış bir imparatorluktur.

²¹ D. C. Blaisdel; "Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü", (Ankara 1940), s.24.

²² Müştere-ül Menfa İnhisar-ı Dahan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye isimli şirkete kısaca "reji" denilmiştir.

²³ R. Ş. Suvla; "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", "Tanzimat I", (İstanbul, 1940), s. 26.

²⁴ V. Eldem; op.cit., s.73.

Avrupa'daki imparatorluklar da birer birer ekonomik yapılarıdaki ve üretim ilişkilerindeki gelişmelere bağlı olarak çözülmüşlerdir. Ancak, onların birçoğu günün koşullarına uygun yeni üretim biçimleriyle gelişen yeni yönetim anlayışlarının ve yöntemlerinin gerektirdiği değişimi gerçekleştirerek varlıklarını farklı boyut ve ölçülerde sürdürmüşlerdir.

B) Dış Ticaretteki Gelişmeler :

19. yüzyıl üretim ilişkilerine bağlı olarak çok büyük değişimlerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. 1800'lerin başından itibaren sanayileşme yolunda hızla yol alan batılı ülkeler hem kendi içlerinde üretim faktörleri arasında büyük çatışmalar yaşıyor, sosyal haklar ve siyasi yükümlülükler açısından büyük değişimler geçiriyor, mücadele ediyorlar, hem de kıyasıya rekabet ortamında uluslararası alanda pazar kavgası, ucuz hammadde ve enerji kaynaklarına ulaşma savaşı veriyorlardı. Bu rekabet ortamında önemli hedeflerden biri, eski yapının en büyük temsilcisi ve çok geniş bir potansiyele sahip olan Osmanlı İmparatorluğu idi. Potansiyeli güçlü olduğu halde, gelişmelere ayak uyduramayıp değişimi gerçekleştirememiş, gerekli yönetim ve organizasyon esnekliğini oluşturamamış, askeri, siyasi ve mali bunalımlar içinde bocalayan zayıf bir merkezi devletin, birbirleriyle rekabet halindeki emperyalist devletler tarafından göz ardı edilmesi düşünülemezdi.

Emperyalist bir devletin, kısa vadeli siyasi, askeri veya mali "destek" karşılığında merkezi bürokrasiden ticari, idari, hukuki ve siyasi ödümler elde etmek istemesi kaçınılmazdı. Bu kural bütün emperyalist ülkeler için vazgeçilmez bir kuraldır²⁵. 1838'de İngiltere, 1839'da Fransa ile imzaladıktan kısa bir süre sonra Avrupa'nın bütün sanayi ülkeleri için geçerli olan Ticaret Antlaşmaları ile Osmanlı'da merkezi otoritenin dış ticaret üzerindeki tekeli kalkmış, gümrük rüsumunu yüzde 12'den yüzde 3'e inmiş ve iç gümrükler etkisizleşmiştir. Ticaret Antlaşmalarından sonra, 1845 yılına kadar Osmanlı İthalatı beş kat artmış ihracat ise iki katına çıkabilmiştir. Bu rakam ithalata göre düşük olsa da o günün koşullarda çok küçümsenecek bir oran değildir. Bunun neticesinde henüz Merkez Bankası olmayan Osmanlı İmparatorluğundaki bütün altın, gümüş ve hatta bakır paralar açığı kapatmak için dış ülkelere gitmiştir²⁶.

Şevket Pamuk'un hazırladığı ve Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yayınladığı "Osmanlı Dış Ticaretine İlişkin Araştırmalar"a göre; Osmanlı Devleti'nin 1878 yılındaki ihracatı 8 milyon 394 bin, ithalatı ise 20 milyon 9 bin Osmanlı Lirası tutarındadır. Bu miktarların Amerikan doları karşılıkları ise, 414.3 milyon dolar ihracat ve 987.6 milyon dolar ithalattır. 1878 yılının dış ticaret açığı ise 573.3 milyon dolardır.

²⁵ Ş. Pamuk; "Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi:1820 – 1913", (Ankara 1984), s.48.

²⁶ H. Kazgan; "Borçlarına Sadık Ülke Türkiye", "İ.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi", Sayı 2, (1995), s.1.

1878 - 1913 yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğunda Dış Ticaret :
(Milyon Osmanlı Lirası)

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış Ticaret Açığı
1878	20.01	8.39	11.61
1879	19.42	8.76	10.66
1880	17.85	8.50	9.35
1881	19.49	11.29	8.19
1882	20.19	10.96	9.23
1883	19.76	12.39	7.37
1884	20.64	12.80	7.84
1885	20.00	12.04	7.93
1886	20.70	12.71	8.00
1887	20.11	11.29	8.82
1888	19.46	13.55	5.91
1889	21.04	15.17	5.87
1890	22.91	12.84	10.08
1891	24.55	15.36	9.19
1892	24.47	15.57	8.89
1893	24.11	13.26	10.85
1894	24.08	13.75	10.32
1895	20.58	15.54	5.04
1896	21.36	15.43	5.93
1897	23.43	14.74	8.69
1898	26.62	13.43	13.20
1899	24.50	15.59	8.91
1900	23.84	14.91	8.94
1901	24.57	15.39	9.18
1902	23.03	15.56	7.47
1903	24.39	17.54	6.85
1904	27.90	17.01	10.89
1905	31.37	19.67	10.69
1906	32.29	19.50	12.79
1907	34.76	19.21	15.55
1908	31.43	18.44	12.99
1909	34.74	18.43	16.30
1910	42.56	22.08	20.48
1911	45.06	24.91	20.15
1912	43.55	23.92	19.63
1913	41.84	21.60	20.24

Kaynak; Vedat Eldem; "Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik", İş Bankası Yayınları s. 186, 1970 Ankara.

Aynı dönem, Ş. Pamuk'un araştırmasına dayanarak, D.İ.E.'nin yayınladığı, A.B.D doları cinsinden veriler şu şekildedir:

(Milyon \$):

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış Ticaret Açığı
1878	987,6	414.3	573.3
1880	880.9	419.4	461.5
1890	1.131.0	633.6	497.4
1898	1.314.0	662.6	651.3
1900	1.176.8	735.7	441.1
1905	1.548.2	971.0	577.2
1908	1.551.4	910.1	641.3
1909	1.714.5	909.8	804.7
1910	2.100.5	1.089.8	1.010.7
1911	2.224.2	1.229.5	994.8
1913	2.065.2	1.056.1	999.1

Kaynak: TÜİK.

Dikkat edilecek olursa 1900 yılına kadar düşme eğiliminde olan ve 441 milyon dolara kadar inen dış ticaret açığı bu tarihten itibaren hızla yükselmeye başlamıştır. Bu veriler Osmanlı İmparatorluğunun siyasi ve askeri açıdan en karmaşık dönemini yansıtmaktadır.

İthal mallarında ilk sıralarda; Amerikan bezi, şeker ve pirinç, ihracatta ise; üzüm, buğday, afyon ve zeytinyağı yer almaktadır. Tütünün dış ticareti rejî idaresince yapılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesi Almanya ve İtalya'dan yapılan ithalatın hızla artma eğiliminde olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti özellikle 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması sonrası dış ticarete artan oranda sürekli açık vermiş ve yoğun şekilde sermaye kaybına uğramıştır. Bu olumsuz ve asimetrik uluslararası ekonomik ilişkilerin siyasi alanda ve sosyal yaşam üzerindeki etkileri ağır ve sarsıcı olmuştur. Nitekim, yüzyılın sonuna doğru, iç ve dış borçlardaki artış ve iktisadi göstergelerdeki bozukluklar siyasi yapının sarsılmasına, çözülmenin ve çöküşün hızlanmasına yol açmıştır.

Petrolün öneminin artması ve stratejik bir ürün haline gelmesiyle, Osmanlı'nın etki alanında bulunan Körfez bölgesine olan ilgi yoğun şekilde artmış, uzun zamandır sürdürülen casusluk faaliyetlerinin sonuçları alınmaya başlanmıştır. İstanbul Hükümeti, parti kavgaları, Yemen isyanı, İtalyan Harbi(Trablusgarp) ve Balkan savaşlarıyla uğraşırken petrol konusu ile ayrıca ilgilenebilecek durumda değildi. Olayları yakından izleyen ve her türlü gelişmenin içinde yer alan İngiliz Hükümeti, bu durumdan yararlanarak Osmanlı Devleti henüz I. Dünya Savaşına bile girmeden Irak'a asker çıkarmaktan çekinmemiştir²⁷. Ancak, İngiltere'nin bölge ile ilgili geçmişten beri süregelen çalışmalarını göz ardı etmemek gerekmektedir. 19. yüzyılın başlarından itibaren arkeolojik çalışmalar yapılan bölgede, elde edilen veriler ışığında yöreye yönelik faaliyetler artırılmış, yatırımlar yoğunlaştırılmıştır.

²⁷ F. Ergin; "Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri", *op.cit.*, s.5.

Ayrı bir çalışma konusu olmakla birlikte petrol ve Ortadoğu konusu, Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetimizin ilk yıllarında iktisadi ve siyasi bakımdan çok büyük önem taşımaktadır. Aynı konu bugün de gerek ülkemiz gerekse uluslararası alanda stratejik açıdan iktisadi ve siyasi önemini sürdürmektedir.

Osmanlı'nın son dönemi, Cumhuriyetimizin ilk yılları ve halen günümüzde, petrol ve yoğun olarak bulunduğu bölgeler ile ilgili sürdürülen faaliyetler, gelişen olaylar ve yaşanan çatışmalar, her yönü ile uluslararası ilişkiler açısından en öncelikli gündem maddesi olmaya devam etmektedir. Oynanmakta olan satrancın sürmesi "güç"e dayanmaktadır. Siyasi irade, iktisadi yapı temelinde, tercihler doğrultusunda güce dayalı diplomasi aracılığı ile belirleyici rolü taşımaktadır. **Her zaman olduğu gibi, "zor(reel)" "oyunu(norm)" bozmakta, belirli bir güce dayanmayan diplomasi çözüm üretememektedir.** Çıkarların korunması ve uygulanan politikaların "fayda" sağlaması; sağlam, rasyonel, dengeli, etkin ve verimli ekonomik temellere dayalı "siyasi irade" ve "güç"e dayanmaktadır. Oluşturulan politikaların etkinliği, siyasi iradenin, amaçlar doğrultusunda yapmış olduğu rasyonel tercihler, kullandığı yöntemler ve araçların seçimi ile orantılıdır. Yakın geçmişte yaşanan ve günümüzde de gözlenen bu gelişmeler ders alınması gereken ibret dolu örneklerle doludur.

C) Petrol Meselesi :

Profesör Feridun Ergin'in, İstanbul Üniversitesi Atatürk Araştırma Merkezi Dergisinde yer alan "Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri" başlıklı makalesinden yararlanarak bazı önemli tespitleri vurgulamak konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

"Mısır, Mezopotamya ve İran'da yıllarca arkeolojik çalışmalar sürdüren ve petrol konusu ile yakından ilgilenen Jacques de Morgan'ın çalışmalarından yararlanan Avustralyalı madenci William Knox D'Arcy 1896 yılında bölgedeki petrol yatırımlarının finansman ve yönetimi üstlenmiştir. Çalışmaların sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için bölgedeki aşiretlerle iyi ilişkiler kurmak üzere bu konularda başarılı bir diplomat ve asker olan Percy Cox Körfez bölgesinde görevlendirilir. İstanbul'da da Gülbenkyan petrolcülerin hizmetine girer.

Percy Cox, Güney Doğu Anadolu'da, Musul, Bağdat vilayetlerinde, İran'da ve körfez kıyılarındaki aşiretleri ziyaret ederek, günlerce çadırlarında misafir kalmış, isteklerini İngiltere'den sağlamaya çalışmış ve dostluklar kurmuştur. II. Abdülhamit Musul ve Bağdat vilayetlerinde D'Arcy'nin şirketine imtiyaz vermemiştir. Oysa 1901 yılında D'Arcy Tahran Hükümetiyle 60 yıl sürecek olan bir imtiyaz anlaşması imzalamayı başarmıştır. D'Arcy 1908 yılında zengin petrol kaynaklarına ulaşmış ve daha sonra şirketini Anglo-Persian Oil Company'ye devretmiştir. Abadan ile kuyular arasında 135 mil boyunca petrol boru hatları döşenmiştir.

Percy Cox'ın bölgedeki aşiretlerle sürdürdüğü başarılı ilişkileri gören İngiliz Hükümeti, 1909'da bölgeyi çok iyi bilen Lawrens'i Suriye, Filistin ve Arabistan'da benzer çalışmalar yapmak üzere görevlendirir. Petrolcüler gözlerini Musul vilayetine çevirirler. II. Abdülhamit tahttan indirilince girişimler yenilenmeye başlar ve bu arada devreye Almanlar da girerler.

Önce, Türkiye Milli Bankası kurulur. Deutche Bank, Shell, Türkiye Milli Bankası temsilcileri Gülbenkyan ile Londra'da sessiz sedasız anlaşılır. Kurulması kararlaştırılan Turkish Petroleum Company Londra'da tescil edilir. Hisselerin yüzde 5'i padişah danışmanı sıfatıyla Gülbenkyan'ın adına kaydedilerek işlemler 1914 baharında tamamlanır. Anglo-Persian Oil Company operasyonda sessiz ortaktır. Churchill, Anglo-Persian Oil Company'ye büyük finansman imkanı sağlamış ve hisselerinin bir kısmını da İngiliz Hazinesine geçirmiştir. Bu şirket daha sonra Turkish Petroleum Company'nin büyük ortağı olarak aniden sahneye çıkmıştır.

I. Dünya Savaşının ilk günlerinde henüz Osmanlı daha harbe girmeden İngilizler Irak'a asker çıkarmışlar ve ilk olarak Basra'yı ele geçirmişlerdir. Percy Cox 18 yıldır bulunduğu bölgeden ayrılmamış, İngiliz ordusuyla yöredeki aşiretler arasında koordinasyonu üstlenerek işgal edilen yerlerin yöneticisi durumuna geçmiştir.

İngiltere ve Fransa I. Dünya Savaşından sonra Osmanlı İmparatorluğu ile Alman sömürgelerini paylaşma mücadelesine girişmişlerdir. Irak'ta yer yer çıkan ayaklanmalar, İngilizler tarafından kanlı şekilde bastırılmıştır. Percy Cox yardıma çağrılır. Sadece Iraklılardan oluşan bir yönetim oluşturularak, Faysal tahta çıkarılır ve kendisi de yüksek komiser olur.

Turkish Petroleum Company'nin hisseleri yeniden bölüşülür ve Türkiye Milli Bankası, hissedarlıktan çıkarılır. Deutche Bank hisseleri Fransızlara geçer. Shell hisselerin yüzde 22,5'ini, Anglo-Persian yüzde 47.5'ini, Compagine Francoise des Petroles yüzde 22.5'ini, Gülbenkyan da yüzde 5'ini alır.

Daha sonra Lozan'da İsmet Paşa ile çetin pazarlıklar sürdürecektir olan usta politikacı, diplomat ve hatip Lord Curzon, 1919 yılında İngiliz Hükümetinin Dışişleri Bakanı olmuştur ve göreve başladığı ilk günlerde; Türklerin Avrupa'dan atılmaları, Araplara ve Ermenilere Self-Determinasyon hakkı tanınması ve boğazların Milletler Cemiyetinin denetimine bırakılması gibi görüşleri içeren bir memorandum hazırlamıştır.

Aynı şekilde, Musul sorunu ile ilgili olarak 1924 yılında başarısızlıkla sonuçlanan İstanbul Konferansında yeniden sahneye çıkan Percy Cox da, Türklerle Kürtlerin ayrı kavimler olduğunu, bölgede Nasturilerle meskün yöreler bulunduğunu, büyük çoğunluğu Suriye, İran ve Irak'ta bulunduğu halde Türkiye'den özel bir bölge talebinin söz konusunu olduğunu, Türkiye ile Irak arasında bir tampon bölge(no man's land) kurulması gerektiğini belirterek etnik ve dini ayrımcılık yöntemleriyle ülkesine çıkar sağlayıcı politikalar yürütmeye çalışmıştır.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin, o günkü konjonktürde İngiltere aleyhine karar vermesi mümkün olmayan Milletler Cemiyetine güvenle bakıldığını belirten barışçı ve uzlaşmacı tavrına rağmen, 1925 yılının başlarında Güneydoğu Anadolu'da çeşitli kıskırtmalara dayalı isyanlar(Şeyh Sait) çıkacaktır.

Ülkemiz 1911-1922 yılları arasında dört büyük savaş yaşamış ve yaralar henüz kapanmamış olduğu halde, Türkiye, İngiltere ve Irak delegeleri 5 Haziran 1926'da Musul ile ilgili Ankara Antlaşmasını imzalamışlardır.

Irak Petrollerinin Türkiye'ye kapanan kapısı Amerikan Şirketlerine açılarak, Turkish Oil Company'nin adı 1928'de Irak Petroleum Company olarak değiştirilmiştir.²⁸

²⁸ F. Ergin; *op.cit.* s. 169, 170, 171

CUMHURİYET DÖNEMİ :

Cumhuriyet döneminde de senaryolar değişmemiştir. Kurtuluş Savaşından kısa bir süre sonra başlayan Lozan Barış Konferansında görüşmelerin daha çok ekonomik konularda tıkanıdığı, bu konuların aşılmasıyla uzlaşmanın sağlandığı görülmektedir. Konferansta ağırlıklı olarak üzerinde durulan konular; sınırlar, adli-mali-ekonomik ve kültürel kapitülasyonlar, borçlar, gümrük düzenlemeleri, azınlıklar, savaş zararları, nüfus değişimi ve Musul sorunudur.

20 Kasım 1922 tarihinde başlayan Lozan Konferansında Türkiye(İsmet İnönü, Hasan Saka, Rıza Nur) - İngiltere(Lord Curzon, Rumbold) - Fransa(Poincare, Barrare) - İtalya(Mussolini, Garroni) - Yunanistan(Venizelos) - Japonya(Hayachi, Otchial) ve Yugoslavya(Spalaikovitch, Rakitch) yer almış, A.B.D.(Child, Amiral Bristol, Grew) ve Bulgaristan(Stambolisky, Stanciof) gözlemci olarak katılmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri heyetinde yer alan, Türkiye-A.B.D. Dostluk ve Ticaret Antlaşmasının mimarlarından olan ve 1927-1932 yılları arasında Türkiye'deki ilk A.B.D. Büyükelçisi olarak görev yapan Joseph H. Grew'ın anılarında belirtmiş olduğu izlenimler buraya kadar yapılan açıklamaları doğrular niteliktedir:

“Belki Yunanlılar dışında herkes bir an önce barışa kavuşmak istiyor. Görünüşe göre bunun başlıca engeli kapitülasyonlar, mali sorunlar ve Musul olacak. Türkler Musul'u almak istiyor fakat İngiliz'ler oradan toprak vermeyi kesinlikle reddediyorlar. Bu reddedişe sebep olarak, oradaki manda yönetimine ve Arap'lara karşı İngiliz'lerin şeref sözüne dayanan sorumluluklarla bağlı bulunmalarını ileri sürüyorlar. Kaldı ki nedenlerden biri olan İngiliz'lerin petrol yataklarına sahip olmaları ise, daha önemli diğer neden de Musul'un İran, İslam Birliği ve Doğu ülkeleri arasında askeri bakımdan kilit noktası olmasıdır.

Curzon'un Musul sorununda ödünler vererek mi, bütün ödünleri reddederek mi, sorunun çözümünü sonraya bırakarak mı bir anlaşmaya varmak istediğini henüz kestiremiyoruz. Ancak şüphe etmiyoruz ki, konferansın kesintiye uğramasından ve bunun sonucu Türklerin güneyde askeri hazırlıklara başlayarak, Yunanlılara Trakya'yı ele geçirme fırsatı vermesinden Venizelos hiç üzüntü duymuyor. İki haftadan beri Yunanlılar pek can sıktılar. Barrare, Yunanlılara pekala etki edebilecek olan İngilizlerin hiç ses çıkarmamalarının Fransızları sinirlendirmekte olduğunu söyledi. Kendi dediğine göre, Barrare bir Fransız temsilcisi olarak kaldıkça Müttefikleri en geniş ölçüde destekleyecekmiş. Azınlıklar Komitesinin 6 Ocak oturumunda bir skandal oldu. İtalyan delegesi Montagna ve İngiliz delegesi Rumbold ulusal bir Ermenistan devleti kurulması lehinde konuşular. Rıza Nur söze karıştı ve Müttefiklerin Ermenileri Türkler aleyhine sürekli kışkırtmış oldukları için burada böyle konuşmak zorunda kaldıklarını, bu insanların durumundan tamamen Müttefiklerin sorumlu olduğunu söyledi. Bütün Türk delegasyonu şu kanıda ki, Ermeniler yabancı entrikalarına alet olmazlarsa güvenlik ve huzur içinde yaşarlar.”²⁹

Bilindiği gibi, Lozan Konferansının birinci bölümü 4 Şubat 1923 tarihinde sona ermiştir. İkinci ve son bölüm 23 Nisan tarihinde başlamış ve 24 Temmuz'da tamamlanmıştır. İkinci dönem görüşmelerinde İngiltere heyetinin başkanlığını Lord Curzon yerine Horace Rumbolt yapmıştır.

²⁹ J. H. Grew; “İlk A.B.D. Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları : Atatürk ve İnönü”, (İstanbul 2000), s.34-35.

Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı sürede, 17 Şubat ve 4 Mart 1923 tarihleri arasında, iktisadi yaşamın her kesiminden 1135 delegenin katılımı ile İzmir İktisat Kongresi düzenlenmiştir. Seçilen konular, alınan kararlar ve yapılan tercihler, ülkenin geleceği bakımından içerdiği önemli mesajlar nedeniyle uluslararası alanda oldukça etkili olmuş, ikinci dönem Lozan görüşmelerinde önemli rol oynamıştır.

Uluslararası ilişkilerin iktisadi boyutunu, siyasi ve sosyal etkilerini, yakın geçmişimizde yaşanan bu gelişmeler en iyi şekilde açıklamaktadır. Doğal olarak, jeopolitik durum, potansiyel ekonomik imkanlar ve son derece önemli olan sınır aşan su kaynaklarının bu bölgede bulunması, bölgede yaşanan terör olayları ve uluslararası örtülü faaliyetlerin bu kaynaklara bağlı olduğunu düşündürmektedir. Kaotik çatışma ortamının kime yararı olmaktadır? Bu soru durumu açıklamakta, nedenleri ortaya koymaktadır. Çatışma yerine **uzlaşma**, yıkıcı rekabet yerine **işbirliği** ve paylaşma kültürünün yerleşmesi ulusal olduğu kadar uluslararası alanda da refah ve barışın temelini oluşturacak önemli parametrelerdir. Aksi halde, güce dayanan çıkar çatışmaları çözümsüzlük ve kaos üretmektedir.

GÜNÜMÜZDE DURUM VE SONUÇ:

90'lı yılların başından itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılması ve "soğuk savaş" döneminin sona ermesiyle yeni bir sürece girilmiş, "Küreselleşme" ve "Neo-liberalizm" olarak da belirtilen bu yeni konjonktürde, daha homojen bir yapı içinde ekonomik ve siyasi ilişkilerin sürdürüleceği düşünülmüştü.

Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasıyla, silahlanma yarışına ve savaş sanayiine ayrıldığı düşünülen yıllık 800 milyar dolarlık satın alma gücünün³⁰ tüketim malları talebine yöneleceği, bunun için de ticarete korumacılığın terk edilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Bu yeni dönemde belirleyici unsurların, ekonomik serbestlik ve korumacı politikaların terk edilmesi olduğu görülmektedir.

"Yeni düzen" üç temel sütun üzerinde yapılanmaktadır:

- a) Demokratikleşme,
- b) Serbest piyasa modeline dayalı kalkınma stratejisi(Pazar ekonomisi),
- c) İnsan hakları.

70'li yılların ithal ikamesi modeline dayalı korumacılık politikalarının hakim olduğu yapının tam tersi olan bu süreçte, yine o yıllara özgü yönetim biçimleri terk edilerek, demokratikleşmenin ve bireyin ön plana çıkarıldığı, sermayenin hem yatay hem dikey oluşumlarla birleştirildiği, aynı zamanda üretilen malların talep edilebilmesi için tüketicinin alım gücünün artırılarak tabana yayılması politikalarının teşvik edildiği bir yapılanma arzulanmaktaydı.

³⁰ Stockholm Uluslararası Araştırma Enstitüsüne göre, toplam askeri harcamaları 2000'lerin başında dünya mal ve hizmet üretiminin yüzde 2.1 oranındadır. 2023 yılında dünya toplam G.S.Y.İ.H. 105.4 trilyon ABD doları olurken, küresel askeri harcamalar 2.5 trilyon ABD doları olmuştur. ABD, Çin, Rusya, Hindistan ve S. Arabistan ilk beşi oluşturmaktadır.

Teknolojinin hızla geliştiği, iletişim ve ulaşım araçlarının sınır tanımadığı günümüzde, artan üretimin dünya pazarı içinde hiçbir engelle karşılaşmadan dolaşımının sağlanmasına yönelik düzenlemelerin, uluslararası kurumlar ve antlaşmalarla(Dünya Ticaret Örgütü-W.T.O., Çok Taraflı Yatırım Antlaşmaları-M.A.I.) gerçekleşmesine çalışılmaktadır. Sermayenin ve malların dünya çapında serbest dolaşımını destekleyen ülkelerin yüksek teknolojiye sahip, rekabete dayalı, gelişmiş ülkeler olduğu göz önünde bulundurulursa, bu döneme damgasını vuracak belirleyici unsurun “rekabet gücü” kriteri olacağı açıktır. Avrupa Birliği ülkeleri de gerçekleştirdikleri entegrasyon hareketini yoğun rekabet baskısı altında konjonktüre uygun olarak şekillendirme ve geliştirme çabası içindedirler.

”Rekabet ekonomisi” gereği, dışa açık ve kısıtlamaların kalktığı bir ortamda düşük maliyet, yüksek verimlilik ve ileri teknoloji ile üreterek, talep edilir olmayı sürdürmek gerekmektedir. **Üretim gücü, yarattıkları katma değer ve uluslararası ticaretteki payları, ülkelerin rekabet güçlerini belirleyen göstergelerdir.** Sağlam bir makro-ekonomik yapı üzerinde firmalarının rekabet, tüketicilerin de satın alma güçlerini arttırmaları ve pazar paylarını genişletmeleri öncelikli hedeflerdir.

Yüksek gümrük duvarlarıyla örölü korumacılığın kalktığı, diktatörlüklerin sona erdiği, demokratikleşmenin hız kazandığı, sermayenin tekelleşmesi yerine tabana yayıldığı, bireyin(tüketici) ön plana çıktığı, üretim faktörlerinin serbestçe dolaştığı, üretimin hızla artmasının hedeflendiği günümüzde, hiç de öyle olmadığı gözlenmektedir. Özellikle 1980’li yılların başından itibaren regülasyonların kalkmasıyla birlikte, beklentilerin tersine ekonomik dengelerde olumsuzluklar ve kaotik bir ortam ile karşılaşmıştır. Günümüzde, uluslararası düzeyde tekrar regülasyonlar ve devletlerin ekonomideki rolünün etkinliği tartışılmaktadır. Özellikle pandemi ve sonrasında yaşanan sorunlar, tedarik zincirlerindeki aksaklıklar ve ülkelerin makro dengelerindeki bozulmalar ulusal ekonomilerin kendilerini tekrar gözden geçirmelerine, korunma yöntemlerini güçlendirmelerine yol açmıştır.

’80 sonrası, “Yeni dünya düzeni” olarak nitelenen yapılanma, sosyal ve ekonomik dengeleri bozduğu gerekçesiyle küresel bazda çok sayıda sivil toplum kuruluşunca eleştirilmiş ve mücadele edilmiştir. Faktör hareketlerinde, meydana gelen aksamalar, deregülasyonların olumsuz etkileri, tekelleşmeler, ülkeler ve dünya ölçeğinde gelir dağılımının yüksek oranda bozulması, ekonomik-sosyal göstergelerdeki sapmalar, ve bölgesel askeri çatışmalar, tekrar içe kapanma yönündeki eğilimleri arttırmış, eleştirileri haklı çıkarmıştır. Küresel ölçüde dengelerin bozulması siyasi ve sosyal yapılarda derin olumsuz etkilerin artmasına yol açmaktadır.

Günümüzde yaşanan hızlı değişimler, toplumsal dengeler üzerinde de önemli etkiler meydana getirmektedir. Dünya Bankasının hazırlanan “Dünya Kalkınma Göstergeleri” raporundaki verilere göre, dünya gelir dağılımdaki bozukluğun en fazla etkilendiği kesim, ülkelerin en alt gelire sahip yüzde 10’luk kısmını kapsamaktadır. Zengin ülkelerin yoksullarıyla fakir ülkelerin yoksullarının gelir farkları arasındaki uçurum da üzerinde durulması gereken önemli bir göstergedir. Hızla artan dünya gelir dağılımı adaletsizliği konusunda uluslararası alanda yoğun tartışmalar sürdürülmektedir.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki bölgesel gelişmişlik farkları da ayrı bir sorundur. Gelişmekte olan ülkelerde bu oran oldukça yüksektir. Sosyal yapıdaki bozulmanın nedenlerinin başında gelir dağılımındaki adaletsizlik gelmektedir. Küreselleşmenin gelir dağılımı üzerindeki etkileri incelenmekte, akademik çalışmalar yapılmaktadır.

Ülkelerin siyasi, sosyal, hukuki, idari ve ekonomik yapılarını sağlıklı, dengeli, rasyonel bir temele oturtmak siyasi iradenin ödevidir. Bu ortamın sağlanmasının özünde yatan sihirli kelimeler; denge ve rasyonelliklerdir. Fizik bilimlerde geçerli olan bütün denge yasaları, aynı şekilde sosyal alanda da geçerlidir. Ancak sosyal alanda gecikmeli fonksiyonlarla çalışıldığı, sonuçları bir adım sonra ortaya çıktığı için “ben yaptım oldu” şeklindeki rasyonellikten uzak, ilkesiz ve dengesiz davranışların yıkıcı etkisi çok sert olmakta, telafisi imkansız zararlara yol açmaktadır. Bu nedenle, toplumun refah düzeyi ve yaşam kalitesinin artmasına yönelik, sağlıklı ve dengeli bir ekonomik, siyasi, hukuki, idari ve sosyal yapının kalıcı şekilde oluşturulması siyasi iradenin ve devlet olmanın temel gereğidir.

Bu hedeflere ulaşabilmek zorunlu iki sütuna dayanmaktadır: **Hesap verebilirlik**(*açıklanabilirlik, denetim, şeffaflık*) ve **itibar**(*güven*). Bu iki gösterge birlikte hareket etmektedir. Alınan kararların rasyonelliği, izah edilebilir ve hesabı verilebilir olması, dengenin sağlanması ve güvenin oluşması konusunda olmazsa olmaz koşullardır. Sosyal ve siyasi yapılardaki sorunların temeli olan ekonomik göstergelerdeki bozuklukların giderilmesi; gerekli reform ve düzenlemelerin yapılması, rasyonel ve dengeli bir alt yapının oluşturulması ile mümkündür. Piyasalar güven temelinde çalışmaktadır.

Temel ekonomik performans kriterlerindeki gelişmelere bağlı olarak oluşan güven ortamı uluslararası alanda da kredibilitenin artmasını, finansal maliyetlerin düşmesini sağlamaktadır. İrrasyonellikten rasyonelliğe yönelişin olumlu etkileri kalkınma ve refah göstergelerinde kısa sürede etkisini her zaman ve ortamda göstermektedir. Tersine ise, irrasyonelliğin hazin öyküsü olacaktır. **“Zaten dünyada da ahirette de alış – veriş ilmini bilmemek sana noksanlık verecek değil”³¹** diyen Şâir Nâbi, iktisadi rasyonaliteden ne denli uzak olduğumuzun zihniyet dünyamızdaki yansımaları açıkça vurgulamakta ve problemin ana fikrini vermektedir. Oysa, yaşadığımız dünyanın ölçeklerine uygun şekilde madde ile olan ilişkimiz(insan-madde ilişkisi) sağlıklı ve sağlam bir zemine otursaydı bugün bu konuları tartışmıyor olacaktık. “Maddeye hükmeden dünyaya hükmeder” özdeyişini düşünmekte yarar vardır. Maddeden uzaklaştıkça maneviyatın da kaybolacağını, yıkılıp, asimile olunacağını da unutmamak gerekmektedir. Tarihin derinlikleri bu tür örneklerle doludur. Yazımızı, Platon’un şu ünlü sözü ile bitirelim: “Tanrı, daima geometri kullanır.”

³¹ İ. Pala; “Hayriyye”, (İstanbul, 1989), Zikreden: O. Z. Çetinkaya.

Kaynakça :

- A. G. Sayar; "Osmanlı'dan 21. Yüzyıla", İstanbul, 2001.
- A. Sampson; "Para Tacirleri", Ekin Yayınları. İstanbul, 1983.
- C. Blaisdel; "Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü", Ankara, 1940.
- E. J. Hobsbaum; "The World Unified", Frank J. Lechner-John Boields(eds.), "The Globalization Reader", Oxford, 2000.
- E. W. Kemmerer; "Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki (1933-1934)", Ankara, 1934.
- F. Ergin; "Uluslararası Politika Stratejileri", İstanbul, 1984
- F. Ergin; "Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri", "Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi", Sayı 20, 1991.
- H. Kazgan; "Borçlarına Sadık Ülke: Türkiye", "İ.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi", Sayı II, İstanbul, 1995.
- H.Kazgan; "Galata Bankerleri", Türk Ekonomi Bankası, İstanbul,1991.
- J. H. Grew; "İlk A.B.D. Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları:Atatürk ve İnönü!", İstanbul, 2000.
- J. Perkins; "Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafları", April Yayıncılık. İstanbul, 2022.
- M. W. Thornburg; "Turkey : An Economic Appraisal", New York, 1949.
- O. Bullough; "Para Vatan", Domingo Yayınevi.İstanbul, 2020.
- P. Kennedy; "Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar", İstanbul, 1998.
- R. D. Kimbal; "The March of Money and the Great Money Marts of the World", "Frank Leslie's Popular Monthly", New York,1979.
- R. Ş. Suvla; "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", "Tanzimat I", İstanbul, 1940.
- S. F.Ülgener; "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası", İstanbul, 1981. Ş.
- Pamuk; "Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi:1500-1914", Ankara, 1988.
- Ş. Pamuk; "Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi:1820-1913", Ankara, 1984.
- V. Eldem; "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik", Ankara,1970.
- Y. S. Tezel; "Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi:1923-1950", İstanbul, 1988